

of the students. The main aspects of the development of the manuscript of the school textbook in accordance with the curriculum in different disciplines are goals and objectives of the study, priority components of the content and pedagogical approach. The main components of the textbook plan are revealed, as well as the ways of achieving the logical construction of the text in the textbook. Based on the advice developed by UNESCO scientists, the main provisions for the scope of the textbook are highlighted. Particular attention is paid to the problem of the use of the state and the language of national minorities, since this issue is not fully resolved in many countries of the world. The importance of using the state language in the textbook to form the unity of the concepts of culture, language, nation, education is emphasized. Features of construction, scope and presentation of structural elements of the textbook (section or paragraph) are considered. The necessity of creating accurate, concise and understandable introductions and conclusions to each paragraph is substantiated, which contributes to a better understanding of the goals and objectives (introduction), as well as to more efficient memorization of the read material (conclusion). It has been found out that the final manuscript should include the following elements: first pages (title page, information about authors, content, author's readership, introduction); the main text (all the content of the textbook is divided into sections, subsections, tables, graphs, exercises, tasks, questions and illustrations); the last pages (appendices, glossary, bibliography, references). It has been investigated that the final manuscript is analyzed and evaluated by textbook committee specialists who develop recommendations and make observations.

Key words: textbook, elaboration of manuscript, curriculum, structure, section.

Дата надходження статті: «29» серпня 2019 р.

УДК 371. 32.91(07)

Юрченко С. Р.*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ПІДРУЧНИКІВ З ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ 8-Х КЛАСІВ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (2000–2016 РР.)

У статті проведено комплексний аналіз змістового компоненту підручників географії для 8-их класів закладів середньої освіти України 2000–2016 років. Виділені характеристики, тенденції та особливості для кожного із вибраних підручників географії 8-го класу досліджуваного періоду. Прослідковано зміни в конструюванні їхнього змісту впродовж визначеного періоду. Проведено порівняльний аналіз змістової структури підручників географії для 8-го класу, які були створені в означений період нашого дослідження (2000–2016 рр.). Для цього були обрані три підручники географії для 8-го класу, розроблені авторськими колективами на основі базового мінімуму змісту освіти і рекомендовані Міністерством освіти і науки України. Усі три обрані підручники за змістом, стилем побудовані таким чином, щоб забезпечити й гарантувати школярам доволі легкий та зрозумілий перехід від переднього шкільного курсу з географії, який стосувався вивчення географії материків і океанів до систематичного вивчення та формування ґрунтовних знань в учнів у шкільному курсі географії України, який подається у 8-му класі. У результаті проведеного дослідження охарактеризовано позитивні та негативні риси в їхній змістовій структурі. Визначено значення підручників географії (8 клас) для формування в учнів загальноосвітніх навчальних закладів системних знань з географії рідної країни та забезпечення їхньої практичної спрямованості. Розглянуто сучасний стан і проблеми в галузі підручникотворення та окреслено перспективи розвитку змістової структури підручників географії. Розкрито актуальні питання, пов'язані із сучасним станом освітньої системи України та сучасними вимогами до підручників географії для 8-го класу. Визначено необхідність у систематичному застосуванні в навчанні раціональних, добре вивірених форм і методів роботи з підручником. Звичайно, уміння працювати з підручником не приходить до учнів саме по собі, йому треба

*© Юрченко С. Р.

систематично навчати, передусім, виробляти вміння раціональної організації праці на уроках географії в школі й удома – під час виконання домашніх завдань.

Ключові слова: підручник, географія, аналіз змісту, освіта, знання, здібності, методи, форми, технології.

Сучасна модернізація школи передбачає орієнтацію освіти не лише на засвоєння учнями певної суми знань, формування умінь і навичок, а й на розвиток особистості учня, розкриття його пізнавальних і творчих здібностей. В умовах розвитку науки і техніки, інформатизації суспільства зростає й роль природничо-наукової підготовки учнів.

На сучасному етапі розвитку освіти підручник географії призначений не тільки для передачі готових знань школяреві, головне – він повинен сприяти організації навчання з формування умінь і навичок самостійного мислення й ухвалення рішень, критичного ставлення до одержаної інформації, навичок самостійного розгляду явищ, творчого і комплексного підходу до вирішення проблем. У процесі навчання географії учні повинні навчитися працювати не тільки з об'єктами природи, а й з об'єктами науки, представленими текстами підручника. Таким чином, робота з підручником має істотне значення для якості навчання географії.

Серед нагальних проблем сучасної шкільної освіти особливу актуальність має створення шкільного підручника, який є одним із ключових складників освітньої системи. Успішність навчання географії й ефективність використання дидактичних інструментів істотно залежить від забезпечення цього процесу ефективними засобами. У системі засобів навчання географії підручник є багатооб'єктним умовно інтерактивним інтегрованим інформаційним засобом, що безпосередньо чи опосередковано пов'язаний зі всіма іншими засобами. Саме через нього реалізуються мета й завдання навчальної програми та відображено її зміст [9].

Водночас сучасний підручник географії – це своєрідний дидактичний комплекс, який може бути самодостатньою системою або універсальним засобом навчання. Отже, підручник – один із найважливіших складників навчально-методичного комплексу, що забезпечує вивчення курсів географії в школі. У шкільній географічній освіті тривалий час переважав предметно-центричний підхід, згідно з яким зміст підручника конструювався як навчальна проекція нормативного наукового знання. Утім підручник має бути не тільки джерелом інформації, але й чинником інтелектуального розвитку та формування предметної географічної компетентності учнів [8].

Аналіз методичної літератури показує, що рекомендації з організації самостійної роботи школярів з підручником на уроці й удома спрямовані, в основному, на реалізацію його інформаційної функції. Їхній характер найчастіше зводиться до організації різних видів і форм репродуктивного використання тексту: виділення в тексті основних понять, складання плану, відповіді на питання, поставлені в кінці параграфа, наведення прикладів за аналогією. Збіднення функцій підручника негативно позначається на якості знань і умінь учнів, і в кінцевому підсумку – на їхній підготовці до життя.

Форма подання навчального матеріалу в підручнику з географії повинна підтримувати діяльнісне освоєння змісту. Чим ретельніше розроблений апарат орієнтування і організації засвоєння, тим легше будуть вирішуватися завдання самоорганізації і саморегуляції, надання особистісного сенсу навчання.

У повсякденній практиці особливої уваги потребують набуття учнями досвіду проєктної діяльності, удосконалення навичок роботи з інформацією, розвиток читацької компетенції, активне використання інформаційних технологій.

Суттєву увагу розробці теорії підручника приділяли у своїх фундаментальних працях В. Беспалько, І. Лернер, В. Максаковський, В. Онищук, О. Савченко, М. Скаткін, В. Сухомлинський. Останні публікації, що стосуються проблематики

підручникотворення в галузі географічної освіти в Україні, окреслені в роботах Т. Мартинюк, С. Коберніка, В. Надтоки, О. Надтоки, Т. Назаренко, Л. Покась, О. Топузова. Дослідження різних аспектів інформатизації освіти здійснено: А. Гуржієм, М. Жалдаком, Л. Карташовою, В. Лапінським, Ю. Машбицем, В. Остроухом. Дотепер досліджувалися різні аспекти підручникотворення. Зокрема, Е. Гельфман і М. Холодна зазначають, що підручник «за змістом, формою та структурою має бути проєкцією не тільки наукового знання, а й основних закономірностей інтелектуального розвитку особистості в процесі навчання» [1, с. 7].

Аналізуючи історію становлення й розвитку підручників географії, В. Корнєєв зазначає, що навчальні книги нового покоління мають допомагати учням розуміти навколишній світ, його загальну картину. Одним із напрямів дослідження проблеми теорії і практики навчання географії дослідник називає удосконалення підручників шляхом визначення оптимального обсягу текстового матеріалу, кількості ілюстрацій, запитань і завдань для учнів [5]. С. Кобернік, визначаючи критерії загальних психолого-педагогічних вимог до шкільного підручника географії нового покоління, наголошує, що підручник повинен «забезпечувати оптимальне співвідношення текстового і позатекстового компонентів» [4, с. 12].

Метою статті є комплексний порівняльний аналіз змістової структури шкільних підручників географії для 8-го класу 2000–2016 років.

Завдання цієї статті такі:

- 1) провести комплексний аналіз змістового компоненту підручників з географії для 8-их класів закладів середньої освіти України 2000–2016 років;
- 2) визначити зміни в конструюванні змісту підручників географії впродовж досліджуваного періоду;
- 3) охарактеризувати особливості, тенденції, позитивні та негативні риси у структурі змісту підручників географії для 8-го класу визначеного періоду;
- 4) розглянути сучасний стан і проблеми в галузі підручникотворення з географії.

У структурі географічної освіти курс «Географія України» займає центральне місце. Цей курс ознайомлює учнів з особливостями природи, населення, господарства в цілому, а також окремих її регіонів і своєї малої батьківщини. Це один з найбільш значущих шкільних курсів, його зміст спрямований на становлення людини як громадянина, патріота, дбайливого господаря, який бере участь у вирішенні ключових проблем.

Особливістю змісту курсу «Географія України» є його орієнтація на особистість школяра (розкриття його індивідуальності, самостійності, інтересів) і розгляд сучасних напрямків географічної науки з її проблемами, ідеями, стратегіями, зумовленими світовими глобальними процесами, а так само системою цінностей сучасного суспільства.

У курсі «Географія України» збережені наступність і предметні зв'язки з курсами 5–7 класів. Ураховано також міжпредметні зв'язки (історія, біологія і ін.), індивідуальний досвід і психофізіологічні особливості учнів.

Курс «Географія України», що вивчається у 8 і 9 класах, розглядається як єдиний інтегрований курс, забезпечуючи формування цілісної географічної картини своєї країни і своєї області. У підручнику для 8 класу міститься загальний огляд природи та населення України, а в підручнику для 9 класу розглядаються господарство та географічні райони.

Проведемо порівняльний аналіз змістової структури підручників географії для 8-го класу, які були створені в означений період нашого дослідження (2000–2016 рр.). Для дослідження були обрані підручники, розроблені авторськими колективами на основі базового мінімуму змісту освіти і рекомендовані Міністерством освіти і науки України:

1. Масляк П. О., Шищенко П. Г. Географія України: підручник для 8-9 кл. серед. шк. Київ: Зодіак-ЕКО, 2000. 432 с.: іл., карти [6].

2. Дітчук І. Л., Заставецька О. В., Брущенко І. В. Фізична географія України: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. України. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 256 с.: іл., карти [2].

3. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р. Географія: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Літера ЛТД, 2016. 304 с. [3].

Усі ці підручники за змістом, стилем та манерою викладу побудовані таким чином, щоб забезпечити і гарантувати школярам доволі легкий та зрозумілий перехід від переднього шкільного курсу з географії, який стосувався вивчення географії материків і океанів до систематичного вивчення і формування ґрунтовних знань в учнів у шкільному курсі географії України, який подається у 8-му класі.

Змістові зміни обраних підручників розглядалися у динаміці з 2000 по 2016 роки.

Для зручності аналізу кожному з підручників присвоєно відповідний порядковий номер. Отже, зміст підручника № 1 складається із восьми розділів, кожен з яких розділений на теми, а деякі теми діляться ще й на підтеми, натомість змістова структура двох інших підручників побудована таким чином: зміст підручників складається із розділів, які поділені на теми, а теми – на параграфи.

Варто зазначити, що у всіх трьох досліджуваних підручниках кількість розділів збігається, тобто по 4 розділи в кожному при вивченні курсу фізичної географії України у 8-му класі, проте в усіх трьох підручниках назви розділів і теми дещо іншим чином сформульовані, а подекуди – взагалі кардинально відрізняються.

Зокрема, у підручнику № 1 та 2, розділ I містить приблизно однакове змістове навантаження, але спостерігається відмінність у назвах розділів та тем. Назва розділу I у підручнику № 1 сформульована як «Україна – незалежна держава», у підручнику № 2 цей розділ отримав назву «Географічні дослідження України». У підручнику № 1 у розділі I представлені дві теми: «Географічне положення, кордони. Становлення Української держави. Місце України на Землі» та «Час місцевий, поясний, декретний, літній». У порівнянні з підручником № 1 у підручнику № 2, розділ I містить три теми: «Фізико-географічне положення України», «Джерела географічної інформації», «Географічні дослідження на території України», - при чому кожна зі зазначених тем поділяється на 2, 4 та 2 параграфи відповідно, що сприяє більш повному та систематичному накопиченню знань в учнів 8-их класів. Натомість у підручнику № 3 розділ I носить кардинально іншу назву і відповідно - інше змістове навантаження та теми. Розділ I у цьому підручнику [3] отримав назву «Географічна карта та робота з нею» та був розділений на дві теми: «Географічна карта» та «Топографічні карти», - кожна з яких поділена на 3 параграфи. Варто зазначити те, що в цьому підручнику в I розділі вміщені теми та параграфи, які зовсім не розглядали в підручнику № 1 [6]. Зокрема, це «Картографічні проєкції», «Способи зображення географічних об'єктів та явищ на картах», «Топографічні карти», «Визначення відстаней, площ, напрямків, висот за топографічною картою» тощо. Доречно вказати на те, що в підручнику № 3 в I розділі знаходять відображення теми та параграфи, які до цього були представлені в підручнику № 2 [2], у темі 2 «Джерела географічної інформації». Проте в підручнику № 3 в розділі I все ж подані нерозглянуті до цього теми параграфів, це «Зображення України на картографічних творах», «Читання топографічних карт».

Розділ II в підручниках № 1 та № 2 має незначні розбіжності у формулюванні назв («Фізико-географічні умови. Природно-ресурсний потенціал» та «Характеристика природних умов і ресурсів України») та однакове змістове навантаження, якщо не брати до уваги зміни в порядку подання тем. Підручник № 1 отримав у II розділі 10 тем та 11 підтем, а в підручнику № 2 в розділі II подано 12 тем, які в сукупності розділені на 19 параграфів. Розділ II у підручнику № 3 [3] отримав кардинально іншу назву в порівнянні з двома іншими – «Географічний простір України» – та відповідно інше змістове навантаження. У структурі розділ II у цьому підручнику поділений на три теми: «Україна на політичній карті Європи і світу», «Формування території України»

та «Україна на карті годинних поясів». У сукупності 3 теми було поділено на 5 параграфів. У цьому підручнику розділ II містить теми та параграфи із розділу I підручників № 1 і 2. Зокрема, з підручника № 1 [6] дублюється загалом розділ I «Україна – незалежна держава», а з підручника № 2 [2] такі теми, як «Фізико-географічне положення України» та «Географічні дослідження на території України».

Третій розділ у підручниках № 1 та 2 також носить однакове змістове наповнення. Назва III розділу в підручнику № 1 сформульована, як «Природні комплекси (ландшафти) і фізико-географічне районування», у підручнику № 2 цей розділ отримав назву «Ландшафти і фізико-географічне районування». У підручнику № 1 розділ III розділений на 2 теми та 9 підтем, у підручнику № 2 в розділі III містяться 8 тем, які в сукупності розділені на 10 параграфів. У підручнику № 3 [3] розділ III має назву «Природні умови і природні ресурси України», за змістом він ідентичний розділу II в підручниках № 1 та 2. Проте на відміну від двох інших у підручнику № 3 третій розділ містить 8 тем, які в сумарній кількості поділяються на 33 параграфи, що свідчить про детальний розгляд багатьох особливостей цієї теми та забезпечення глибоких, системних знань в учнів 8-их класів, наприклад, у підручнику № 2, де ця ж тема висвітлена в розділі II в сумарній кількості тільки 19 параграфів.

Розділ IV («Населення України» та «Населення України і світу») в підручниках № 1 та 3 за назвою та змістовим наповненням є ідентичним. Проте в підручнику № 3 додатково подано теми, які стосуються населення не тільки України, а й світу: «Динаміка чисельності населення України і світу», «Природний рух населення світу й України», «Зайнятість населення у світі та Україні» тощо. Отже, у підручнику № 1, у розділі IV, розміщено 8 тем, а в підручнику № 3 подано 5 тем, які в загальній кількості діляться на 12 параграфів. Натомість у підручнику № 2 розділ IV має назву «Використання природних умов і ресурсів та їх охорона». Розділ поділяється на дві теми: «Геоecологічна ситуація в Україні», «Використання та охорона природних умов і ресурсів», – які в загальній сукупності розділені на 4 параграфи. Це коло питань у підручнику № 3 взагалі не розглядається, а в підручнику № 1 частково подано в розділі VIII «Раціональне використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона».

Отже, у результаті проведеного комплексного аналізу змісту трьох шкільних підручників географії досліджуваного періоду (2000–2016 рр.) можемо зробити висновки.

Особливістю підручника № 1 є те, що він одночасно охоплює вивчення двох шкільних курсів географії, які вивчаються у 8-му та 9-му класах. Зокрема, фізична географія України представлена у 8-му класі, а соціально-економічна географія – у 9-му класі. Якщо розглядати цей підручник у процесі вивчення географії, у 8-му класі беруться до уваги розділи I–IV.

В основному змістова різниця між підручником № 2 і 3 полягає в тому, що тема 2 «Джерела географічної інформації, яка подається в підручнику № 2 [2], у підручнику № 3 [3] подана окремим розділом (розділом I) під назвою «Географічна карта та робота з нею», що дає можливість більш детально подати та розкрити тему розділу.

Спостерігається істотна різниця в порівнянні підручника № 1 (авт. Масляк П. О., Шищенко П. Г.) із підручниками № 2 (авт. Дітчук І. Л., Заставецька О. В., Брущенко І. В.) та 3 (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р. Р.). Зокрема, у підручнику № 1 зовсім відсутня тема, яка б стосувалась висвітлення джерел географічної карти. Натомість в підручниках № 2 і 3 це коло питань подано досить інформативно.

Також спостерігається відмінність при порівнянні підручника № 1 і 2 з підручником № 3. У перших двох підручниках тема фізико-географічного районування та ландшафтів виділена окремими розділами (розділом III) в обох підручниках, а в підручнику № 3 це коло питань подано тільки в темі 7 «Ландшафти України», яка відноситься до розділу III «Природні умови і природні ресурси України».

У підручнику № 3 [3] в розділі про природні умови і ресурси України з'явилися

теми, які зовсім не розглядалися в межах ідентичних розділів двох інших підручників. Наприклад, до таких тем відносяться такі параграфи: «Типи рельєфу за походженням», «Вплив погодо-кліматичних умов на господарську діяльність людини», «Природокористування в умовах сталого розвитку».

При порівнянні підручника № 2 із № 1 та 3 виявилось, що в підручнику № 2 відсутня тема, яка була б пов'язана із вивченням населення України і світу. Ця тема у двох інших підручниках подана в розділах IV, проте, на відміну від підручника № 1, у підручнику № 3 розділ про населення додатково доповнений параграфами, які стосуються населення не тільки України, а й світу: «Демографічні процеси та статеві-віковий склад населення світу й України», «Урбанізація», «Географія світових і національних релігій» тощо.

В основному, для змістової структури підручника № 1 [1] характерне подання більшості тем у загальному вигляді, в основних характеристиках. Для підручника № 2 характерне об'єднання різноманітних особливостей тієї чи іншої теми в декілька параграфів. У підручнику № 3 [3] спостерігається тенденція до подання кожної теми в досить детальному розгляді й відповідно охопленням ширшого кола питань. Для порівняння загалом у підручнику № 2 у змісті міститься 42 параграфи, натомість у підручнику № 3 – 58 параграфів.

Характер роботи з підручником визначається її метою, змістом виучуваного матеріалу та способами проведення уроку. Підручник нерідко використовують для повторення матеріалу перед контрольною роботою, у підготовці до підсумкового географічного диктанту. Без підручника важко організувати узагальнювальне повторення великих тем. Отже, треба, систематично застосовувати в навчанні раціональні, добре вивірені форми і методи роботи з підручником. Звичайно, уміння працювати з підручником не приходить до учнів саме по собі, йому треба систематично навчати, передусім, виробляти вміння раціональної організації праці на уроках географії в школі і вдома – під час виконання домашніх завдань [7].

Перспективи подальшого наукового пошуку полягають у тому, що в сучасному світі знань зростає усвідомлення того, що без здійснення сформульованих вище положень удосконалення в галузі підручникотворення з географії для 8-го класу та інших класів, середня освіта не в змозі виконати в повному обсязі свою місію підготовки молоді в конкурентоспроможних умовах, в умовах розвитку економіки знань. Таке усвідомлення породжує значну кількість практичних кроків щодо втілення нової технології створення підручників, що становить значний дослідницький інтерес, вартий подальшого наукового пошуку.

Література:

1. Гельфман Э. Г., Холодная М. А. Психодидактика школьного учебника. Интеллектуальное воспитание учащихся. СПб.: Питер, 2006. 384 с.
2. Дітчук І. Л., Заставецька О. В., Брущенко І. В. Фізична географія України: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. України. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 256 с.
3. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р. Географія: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Літера ЛТД, 2016. 304 с.
4. Кобернік С. Г. Сучасний підручник з географії та проблема його вдосконалення. *Географія та основи економіки в школі*. 2003. № 5. С. 11–14.
5. Корнеєв В. П. Становлення і розвиток підручників географії. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. Вип. 4. Київ: Педагогічна думка, 2004. С. 166–172.
6. Масляк П. О., Шищенко П. Г. Географія України: підручник для 8-9 кл. серед. шк. Київ: Зодіак-ЕКО, 2000. 432 с.
7. Назаренко Т. Г. Методичні особливості роботи вчителя географії з підручником. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 10 (Ч. 1). С. 94–100.
8. Самойленко В. М., Топузов О. М., Вішнікіна Л. П., Надтока О. Ф., Діброва І. О. Дидактика географії: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2014. 586 с.

9. Топузов О. М., Вішнікіна Л. П. Комплексний навчально-методичний комплект шкільного курсу географії в системі особистісно орієнтованого навчання. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Вип. 11. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 130–137.

Yurchenko S. R.

TRANSFORMATION OF TEXTBOOKS ON GEOGRAPHY FOR 8 CLASSES OF INSTITUTIONS
OF SECONDARY EDUCATION OF UKRAINE (2000-2016)

The article provides a comprehensive analysis of the content component of geography textbooks for eighth grades in secondary schools of Ukraine during 2000-2016. The characteristics, trends and features for each of the selected geography textbooks of the 8th grade of the study period are highlighted. Changes in the design of their content over a certain period are traced. A comparative analysis of the structure of the content of geography textbooks for the 8th grade created during the indicated period of our study (2000-2016) is carried out. Three textbooks were selected for the study, developed by teams of authors based on the basic minimum of educational content and recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine. As a result of the study, positive and negative traits in their substantial structure were characterized. The values of geography textbooks (8th grade) for the formation of systemic knowledge of the geography of their native country and ensuring their practical orientation in students of general educational institutions have been determined. The nature of the work with the textbook is determined by its purpose, the content of the material studied and the methods of the lesson. The textbook is often used to repeat material before the test, in preparation for the final geographical dictation. Without a textbook, it is difficult to organize a generalized repetition of the main topics. It is necessary to systematically apply in training rational, well-verified forms and methods of working with a textbook. Of course, the ability to work with the textbook does not come to the students themselves, they need to be systematically trained, first of all, the ability to rationally organize work in geography lessons at school and at home - during homework. The current state and problems in the field of textbooks are examined and prospects for the development of the content structure of textbooks on geography are outlined. Topical issues related to the current state of the educational system of Ukraine and modern requirements for geography textbooks for the 8th grade are disclosed.

Key words: textbook, geography, content analysis, education, knowledge, abilities, methods, forms, technologies.

Дата надходження статті: «29» серпня 2019 р.